

תוכן העניינים

	אקדמות
9	
9	א. 'מפתח כרם חמד' בפתח 'חכמת ישראל' בגליציה ואיטליה
10	ב. עותקי כרם חמד בספריות
10	ג. תולדות המפעל: המאסף, בכורי העתים – ועתה, כרם חמד
11	ד. תיאור ה'מפתח'
13	ה. הערות טכניות ל'מפתח כרם חמד'
	כרם חמד: "להוציא לאור מעשה חכמים ולאגור במחברת אגרות שונות הכתובים במועצות
19	ודעת לתועלת בחורי חמד דורשי לשוננו הקדושה"
19	ראשית דברים
25	א. השימוש באיגרות
31	ב. כרך א – תקצ"ג: "דברי חכמים כְּרַבְנוֹת וּכְמִשְׁמֵרוֹת נְטוּעִים בְּעֵלֵי אֶסְפוֹת נְתָנוּ מְרַעָה אֶחָד"
45	ג. כרך ב – תקצ"ו: "כולל אגרות יקרות אשר הריצו חכמי זמננו איש אל רעהו בעניני האמונה והחכמה"
58	ד. כרך ג – תקצ"ח: "מהיום והלאה רק שלום ואמת יראו מפין מכתביי"
	ה. כרך ד – תקצ"ט: "הנני קורא לכל משכילי ישראל בכל מקומות מושבותיהם [...] להטיב מצבם
70	[של אחיהם הנדכאים] ולהאיר עיניהם במושכלות"
	ו. כרך ה – תר"א: "חכמי ישראל [...] העומדים לנו לנס ולתפארת בין העמים, העורכים דבריהם
80	במועצות ודעת, נגד הסכלות ופרוד הלבבות, וכל חפצם להרים כבודנו, להסיר השפלות והבוז מעם ה' "
	ז. כרך ו – תר"א: "ואקרא לכל חכמי ישראל [...] אל תמנעו הטוב מאחיכם [...] שלחו אלי
87	מפרי תבונתכם [...] להוציאם לאור לתועלת שוחרי טוב ודורשי תושיה"
	ח. כרך ז – תר"ג: "הנה לפניך קורא משכיל מכתבים יקרים ערוכים ומסודרים, קרא בהם
92	ותמצא מעדנים לנפשך"
96	ט. כרך ח – תרי"ד: "כי מספר סופריך היו קוראין, יהודה"
105	י. כרך ט – תרט"ז: "כשנכנסים חכמי ישראל לכרמך ביבנה החדשה..."
113	יא. כרם חמד: "יבנה החדשה" – למהותה של חכמת ישראל בעיצובה בכרם חמד
118	יב. הערות על חכמת ישראל בעברית בביקורת ההיסטורית
122	יג. הערות על חכמת ישראל באשכנז בביקורת ההיסטורית
125	מפתח כרם חמד
	נספחים
355	
355	נספח א: מידע ביבליוגרפי על כרם חמד ועורכיו
356	נספח ב: מידע על מספר המשתתפים, המכתבים-המאמרים והעמודים בכרכי כרם חמד
357	נספח ג: רשימות הסופרים שהשתתפו בכרם חמד או שכתביהם נדפסו בשנתון
358	נספח ד: ביבליוגרפיה נבחרת של חומר כללי על כרם חמד
358	איזכורים ביבליוגרפיים על כרם חמד
359	נספח ה: ביבליוגרפיה של ספרים ומאמרים שהוזכרו ב'אקדמות', במונוגרפיה וב'מפתח כרם חמד'
365	נספח ו: רשימת הספריות שבהן נבדקו עותקי כרם חמד
366	נספח ז: רשימת הנושאים והמחברים ב'מפתח'
370	מפתח האישים והעניינים (במונוגרפיה)
vii	תקציר אנגלי

ספר כרם חמד

(כ"ט ע' תרמ"ט)
כולל

אגרות יקרות

אגרות כל עניני חכמת ישראל
אשר הריצו חכמי זמננו בישראל איש לאחיו
מכל מקומות מושבותם.

אגרוז והוציאו לאור
שניאור זקש
איש זאנר חדש.

בי כרם ה' צבאוח בית ישראל (משע"כ ס' 1).

מהברת שמינית

ספר כרם חמד

כולל

אגרות יקרות אשר הריצו חכמי זמננו
איש אל רעהו בעניני האמונה
החכמה והמורה.

אספתו ונס הוצאתו לאור אנכי העזר
שמואל יהודה ליב נאלדענבערג.
מלידי באלחוב

(Kerem Hemed.)

וו"ל בוכדוקער.
WIEN, gedruckt
Bei

253

ה

חשק שלמה

הוא השיר אשר שרתי ביום אורה ושמחה,
יום הופיע נר ישראל ה"ה הרב הגדול המפורסם החכם הכולל
האמתי כבוד

מהו שלמה ליב ראפאפורט הכהן נ"י
לכוא אל שערי העיר טארנאפאל יע"א
לעלות על כסא ההוראה להיות ראש ואב"ד בעדה קדושה הזאת
יום ט"ז לחדש טבת תקצ"ח לפ"ק
וכל העם הונגרים ושכניהם לקראתו וכשמהם חתערך גם נפשי
אני אהבו הנאמן

שלום הכהן.

ס

צ"ל רני אש דת' גיל התאגודי
ל'בשי עו בכליל יפיה התעפרי
פמו אז בסני פבלה מעדי בלקי
כי בא מועד, יום פלולתה הופיע,
יום התקפה נג, חכמה בחוץ תריע,
עדיה היתה לך בבחפח נעוריה.

KERNEM CHEMIE

(Jeblicher Weinberg.)

Neue Folge. (Band VIII.)

Briefe und Abhandlungen

die jüdische Literatur und die mit ihr verwandten
Wissenschaften betreffend,

von den
bekanntesten jetzt lebenden jüdischen Gelehrten,
nebst

Mittheilungen aus alten Handschriften;

Herausgegeben

von

S. Sachs.

Berlin 1854.

Druck von Kornegg's Buchdruckerei.

5 100/

אקדמות

א. 'מפתח כרם חמד' בפתח 'חכמת ישראל' בגליציה ואיטליה

במונוגרפיה זו על כרם חמד וב'מפתח' המוער המצורף לה אנו מגישים את הכרך השלישי בסדרת המונוגרפיות והמפתחות של כתבי-העת של ההשכלה העברית. בשנת תשס"א יצא לאור הספר הראשון, שער להשכלה: מפתח מוער להמאסף, כתב העת העברי הראשון (תקמ"ד–תקע"א) (1811–1783) של ההשכלה העברית בגרמניה. אחריו, בשנת תשס"ה, הופיע הספר השני, בכורי העתים – בכורי ההשכלה: מפתח מוער לבכורי העתים, כתב-העת של ההשכלה בגליציה, שיצא לאור בווינה ונדפס בשנים 1820–1831.¹

היה זה אך טבעי שהמונוגרפיה השלישית בפרייקט זה תוקדש לכרם חמד, שיצא לאור בווינה ובפראג בתשעה כרכים בשנים 1833–1856. כתב-עת זה הופיע מייד לאחר הפסקת הופעתו של בכורי העתים ונראה כאילו היה קשר של זיקה ביניהם, ואולי המשך כלשהו, אף כי בשינויי כיוון ומגמה, כפי שידון ב'ראשית דברים' במונוגרפיה על כתב-העת. המשתתפים בכרם חמד היו ברובם חוקרים וסופרים שפרסמו קודם לכן בכורי העתים. ואף המדפיס היה אנטון שמיד, שהדפיס גם את בכורי העתים.

כפי שכתבתי ב'אקדמות' לספר האחרון, חלה לאחרונה התפתחות חשובה בנגישות אל כתבי-העת של ההשכלה העברית. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי השלים את צילומם של כתבי-העת המשכיליים החבצלת, הלבנון, המגיד, המליץ והצפירה במסגרת מפעל הדיגיטציה של "עיתונות עברית מהמאה ה-19 ותחילת המאה ה-20",² והעמידם לרשות הקוראים באמצעות האינטרנט. צעד נוסף בכיוון זה נעשה על ידי ספריית אוניברסיטת תל-אביב שסרקה את כתבי-העת הלבנון והמגיד ובנוסף לחומר הסרוק אפשרה מנוע חיפוש בשניהם. יש לקוות כי בהמשך ייסרקו גם כתבי-העת המוקדמים של ההשכלה, המאסף, בכורי העתים וכרם חמד – שעתה קיימים בעבורם שלושת המפתחות שהיכנו – ועוד אחרים, שבדעתנו להמשיך במפתוחם, ואף הם יעמדו לרשות הקהל באינטרנט.

כרם חמד היה כתב-העת העברי המרכזי של חכמת ישראל כפי שהתגבשה החל בשנות השלושים למאה הי"ט בגליציה ובאיטליה בעקבות הפעילות המחקרית של האגודה לתרבות ולמדע של היהודים בגרמניה (Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden) וכתב-העת שפרסמו, *Wissenschaft des Judenthums*.

¹ משה פלאי, שער להשכלה: מפתח מוער להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד–תקע"א) (ירושלים, תשס"א); משה פלאי, בכורי העתים – ביכורי ההשכלה: מפתח מוער לבכורי העתים כתב-העת של ההשכלה בגליציה (ירושלים, תשס"ה)

² הקש <http://jnul.huji.ac.il/dl/newspapers/index1024.html> כדי לקבל את האתר של הספרייה. מידע על מפעל הדיגיטציה מתוך האתר: בשלב זה הועלו 6 עיתונים מרכזיים: "הלבנון", יצא לאור בשנים 1863–1886 בירושלים, פריס, מינכן ולונדון. 770 חוברות, כ-7,200 עמודים. "המגיד", יצא לאור בשנים 1856–1903 בגרמניה, פולין ואוסטריה. 2,265 חוברות, כ-19,500 עמודים. "חבצלת", יצא לאור בשנים 1863–1911 בירושלים. 1,860 חוברות, כ-14,200 עמודים. "הצפירה" יצא לאור בשנים 1862–1931 בוורשה ובברלין. 8,600 חוברות, כ-42,000 עמודים. "המליץ" יצא לאור בשנים 1860–1904 באודיסה וסנט-פטרסבורג. 5,600 חוברות, כ-33,000 עמודים. "הצבי/האור/השקפה", יצא אור בשנים 1884–1914, בירושלים. 2,534 חוברות, כ-12,600 עמודים. לכל עיתון מפתח תאריכים לפי לוח אזרחי ולפי לוח עברי, וכן לפי מספרי כרך וחוברת. כמו כן, לעיתונים "הלבנון", "המגיד" ו"חבצלת", ניתן לבצע חיפוש לפי מחברים ונושאים (נושאי ארץ ישראל בלבד) במפתח שנעשה בעבר ע"י "יד יצחק בן צבי" והועלה לאינטרנט במסגרת מפעל זה. לעיתונים "הצבי", "הצפירה" ו"המליץ" לא קיים מפתח נושאי. עם זאת, לחלק מן החוברות יש מפתחות מערכת הנמצאים גם הם באתר. וכן ראה באתר של אוניברסיטת תל-אביב <http://jpress.tau.ac.il/view-hebrew.asp> (בשיתוף פעולה עם הספרייה הלאומית): אתר עיתונות יהודית היסטורית המכיל עיתונים יהודיים וביניהם הלבנון והמגיד, המאפשרים צפייה במראם המקורי וחיפוש בכל המלל שפורסם בעיתון לאורך שנות הופעתו.

כרם חמד מציין את ההתפתחות שחלה בספרות ההשכלה העברית בכיוון מגמת המחקר והעיון המעמיק בלימודי היהדות בתקופה השנייה של ההשכלה, תקופת גליציה ואיטליה.

השתתפו בכרם חמד גדולי ההוגים והחוקרים בהשכלה העברית: שלמה יהודה ראפפורט (שי"ר), נחמן קרוכמל (רנ"ק) ושמואל דוד לוצאטו (שד"ל), וכן סופרים כיוסף פרל ויצחק ארטור, ואחרים. בכתב-עת זה נתפרסמו חיבוריהם הראשונים של החוקרים והסופרים הללו, ועיון בהם יאפשר להבחין אחר התפתחותם המחקרית והספרותית.

הנושאים שבהם דנו חוקרי חכמת ישראל כללו מקצועות לימודי היהדות ובחינתם מחדש, פרקים לא ידועים בתולדות ישראל והארתם, פרשנות המקרא והתלמוד על פי התפיסות המדעיות במחקר המודרני דאז, כגון ביקורת המקרא וחקר התלמוד וחכמיו. גישתם הייתה בדרך כלל מסורתית ומתונה, אף כי הועלו השערות ותאוריות בלתי מקובלות. כמו כן עסקו חוקרים אלה בעיון מחודש בכתביהם של הוגי ימי הביניים, בפרסום כתבי-יד עבריים שנתגלו באותה תקופה ובחקירתם, ועוד.

מכאן חשיבותו של השנתון להבנת ספרות ההשכלה וחכמת ישראל במזרח בהתפתחותן. מצער לחזור על דברים שכתבתי בפתיחת ספרי על ככורי העתים גם לגבי כרם חמד: על אף חשיבותו של כתב-העת לא הוקדשה לכרם חמד תשומת לב מתאימה בביקורת הספרות ובהיסטוריה של הספרות העברית. מלבד ספרו החלוצי של ברנרד ואכשטיין, הכולל אינדקס ומבוא מקיף, שראה אור בשנת 1930, וחיבורה של תרצה למברגר שהופיע ב-1994/5, ובו דיון כללי על כרם חמד בהקשר עם ככורי העתים, שייזכרו ויידונו להלן,³ לא נכתב חיבור מקיף על התופעה הגלומה בשנתון. שני הספרים הנזכרים נכתבו בשפה הגרמנית.

ההיסטוריונים של הספרות העברית, יוסף קלוזנר, פ. לחובר, ישראל צינברג ואברהם שאנן כתבו בהרחבה על סופרי ההשכלה שהשתתפו בכרם חמד, וקלוזנר וצינברג אף הקדישו מקום רב לכתב-העת עצמו,⁴ אך דיוניהם אינם מקיפים את מלוא התופעה הגלומה בכתב-העת בהקשר עם גיבושה של חכמת ישראל וההשכלה. ספריו של ראובן פאהן על השכלת וינה, שהופיעו בשנים 1919 ו-1937, אינם מזכירים כלל את כרם חמד.⁵ יש לציין במיוחד את סיכומה של מנוחה גלבווע, בלקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה,⁶ ואת חיבוריו של שמואל ורסס על יוסף פרל, העוסקים גם בכרם חמד, שחלקם יוזכרו להלן.

ב. עותקי כרם חמד בספריות

מצב העותקים של כרכי כרם חמד המצויים בספריות מחקר ובספריות אוניברסיטאיות ברחבי העולם טוב יותר ממצבם של כרכי המאסף וככורי העתים. בניגוד לכתבי-עת אלה, עותקי כרם חמד שבדקתי נראים שלמים למדי ברוב הספריות, אף כי פה ושם חסרים עמודי השער או אחדים מן הכרכים.

ברוב הספריות (ראה רשימה בנספח) מצאנו את המהדורה המקורית של כרם חמד, ואילו בכמה מהן היו עותקים במיקרופיש. כמו כן מצאנו בספריית היברו יוניון קולג' בניו-יורק ובספריית יווא כמה עטיפות צבעוניות, שאינן מצויות בעותקים אחרים, ושבהן נכרכו חלקים של השנתון.

על פי השוואת העותקים בספריות שבהן בדקתי את כרכי כרם חמד קבענו עותק עבודה שעל פיו נוצר ה'מפתח' ועל פיו נכתבה המונוגרפיה על כתב-העת.

³ Bernhard Wachstein, *Die hebräische Publizistik in Wien*, I (Vienna, 1930); T. Lemberger, *Bikure Haitim und Kerem Chemed: Ein Spiegelbild ihrer Zeit?*, Ph.D. Dissertation, Institut für Judaistik, Universität Wien, 1994.

⁴ יוסף קלוזנר, *היסטוריה של הספרות העברית החדשה*, ב' (ירושלים, תש"ך), עמ' 37–38; פ. לחובר, *תולדות הספרות העברית החדשה*, א' (תל-אביב, תרפ"ח), עמ' 22; ישראל צינברג, *תולדות ספרות ישראל*, ו' (תל-אביב ומרחביה, 1960), עמ' 59–63; אברהם שאנן, *הספרות העברית החדשה לזמניה*, א' (תל-אביב, 1962), עמ' 150.

⁵ ראובן פאהן, "פרקי השכלה", *כתבי ראובן פאהן*, ב' (סטניסלבוב, תרצ"ז); פאהן, *תקופת ההשכלה בווינה, כתבי ראובן פאהן*, א' (וינה, תרע"ט).

⁶ מנוחה גלבווע, *בלקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה* (ירושלים, תשנ"ב), עמ' 71.

ג. תולדות המפעל: המאסף, בכורי העתים – ועתה, כרם חמד

על ראשיתו של הפרוייקט שהתחיל ב'מפתח המאסף' ותולדותיו, קורות הרישום הידני בתחילה והקלדתו אחר כך במעבד תמלילים, וכן גם מחשוב הפרוייקט, כתבנו ב'אקדמות' לשער להשכלה, עמ' 11–12. כמו כן ראה שם, על מפתחות עבריים אחרים לכתבי-עת שעמדו לנגד עינינו בהכנת ה'מפתח' הקודם והנוכחי. וכן המשכנו לתאר את הפרוייקט ב'אקדמות' לבכורי העתים.

מחשוב ה'מפתח': לאחר השלמת מפתוח המאסף והדפסת הספר לשער להשכלה בתשס"א, התחלנו במפתוח בכורי העתים, שהסתיים בשנת תשס"ה, ולאחר מכן המשכנו בהקלדת העיוליים של כרם חמד. לקראת מפתוח בכורי העתים פיתחנו תוכנת מחשב חדשה שהתמודדה עם הדרישות החדשות של הפרוייקט על פי הלקחים שהפקנו בהכנת 'מפתח המאסף', והרצנו אותה גם בהכנת 'מפתח' כרם חמד. התוכנה, שנכתבה במיוחד בעבורנו על ידי מתכנת, הייתה מתוחכמת דיה ואפשרה לנו לקבל ערכי אינדקס ממוינים אלפביתית ומסודרים לפי שמות המחברים ולפי הנושאים שנקבעו ברפרור המקורי בכל ערך וערך (ראה להלן).

כפי שכתבנו בעבר, התוכנה סרקה את נתוני הקלט של ה'מפתח' המוזן לתוכה, מיינה וסיווגה אותם, הרחיבה את הערכים המקוריים על פי נושאי הרפרור – נושאי המשנה שהוזנו אף הם, והוציאה פלט של נתונים מעובדים לפי ההנחיות. התוכנה סידרה את הרישום הסופי של כל ערכי האינדקס, לפי שמות המחברים ולפי נושאי הרפרור גם יחד, ברצף אלפביתי שוטף. למותר לומר, שלאחר כל שלב ושלב של פעולת המחשב נאלצנו לעבור על הפלט ולתקן שיבושים וליישר הדורים שנגרמו עקב שיגיונות התוכנה או שגיאת ההקלדה.

לאחר מיון, סיווג וסידור הערכים במלואם, עיצבה התוכנה את ההדפסה בשני טורים בכל עמוד, באופן הקרוב להדפסה הסופית של ה'מפתח'. התוכנה הנוכחית הוסיפה שורות 'המשך' בראש הטורים, כאשר הנושא גלש לטור נוסף או לעמוד נוסף, וכן העבירה ערכים מטור לטור אם לא נכנסו בשלמות; לפי שיטתנו כל ערך חייב להיגמר באותו טור בלא 'שבירת' ערכים. כך נוצר לפעמים חלל בסוף הטור בגלל העברת ערך רב-שורות לטור הבא.

ד. תיאור ה'מפתח'

מפתח כרם חמד המוגש בזה מהווה כאמור המשך למפתח המוער של המאסף, שער להשכלה: מפתח מוער להמאסף, כתב-העת העברי הראשון, ובכורי העתים – בכורי ההשכלה: מפתח מוער לבכורי העתים כתב-העת של ההשכלה בגליציה, והוא הוכן במתכונתם.⁷

ה'מפתח' מהווה רישום כל החומר שנכלל בכתב-העת כרם חמד. רשומים בו כל הפריטים שנכללו בתשעת הכרכים של כרם חמד משנת תקצ"ג עד תרט"ז (1833–1856). החומר בכרם חמד נושא בדרך כלל אופי מחקרי מדעי ונמסר כולו במתכונת של מכתבים. ב'מפתח' נרשמו כל המכתבים ובהם המאמרים,

⁷ ראה, פלאי, שער להשכלה: מפתח מוער להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד–תקע"א); פלאי, בכורי העתים – ביכורי ההשכלה: מפתח מוער לבכורי העתים כתב-העת של ההשכלה הרציית בכמה כנסים אקדמיים בשנים האחרונות (בכנסים של איגוד הפרופסורים לעברית בארה"ב (ב-2003 ו-2004), הכנס המדעי העברי הי"ז באירופה (פריז) של ברית עברית עולמית והמכון לחקר העברית באירופה (ב-2002). ההרצאה על 'מפתח המאסף' נרפסה במחקרים בלשון העברית ובספרותה, כנס מילנו של הברית העברית העולמית (ירושלים, תשס"ב), עמ' 86–96; וכן מאמרי "פרוייקט המאסף: אינדקס מוער וממוחשב של כתב-העת הראשון", הדואר, 79 (י"ז, כ"ה תמוז תש"ס), עמ' 22–23; (י"ח, י" אב תש"ס), עמ' 21–23. ההרצאה על 'מפתח בכורי העתים' נרפסה כמאמר, "מחקר ההשכלה: 'בכורי העתים' הם פרי תבואה", הדואר, כרך 82, (גל' 2, טבת תשס"ג), עמ' 22–28; "דו"ח על פרוייקט מיפתוח בכורי העתים", דאה, 8 (2003), מחקרים בלשון העברית, בספרותה ובתרבותה – א', כתב-עת לחקר העברית באירופה בהוצאת המחלקה לעברית באוניברסיטת פריז 8, עמ' 95–108. וכן, "כתבי-העת העבריים הראשונים של ההשכלה העברית: המעבר מהמאסף (1783–1811) לבכורי העתים (1820–1831)", קשר, 34 (אביב, 2006), עמ' 61–77.

המחקרים, ההגות, וכן כמה שירים ומשלים; וכמו כן רישום כל שערי הכרכים, תוכן העניינים, הודעות המערכת ותיקוני הטעויות. נכללו בו גם הודעות המו"ל-העורך ומאמריו.

ה'מפתח' מסודר לפי שמות המחברים ולפי נושאים, ברישום אלפביתי אחד. הנושאים כוללים מקצועות בלימודי היהדות, כגון מקרא, ביקורת המקרא ופרשנות המקרא, תלמוד ופרשנותו, חכמי התלמוד, לשון עברית, לימודי חול ומדעי הטבע, תרגומים, תולדות ישראל, כתבי-יד עבריים של הוגים ופרשנים מימי הביניים ומאמרי עיון בהם, ועוד. וכן, אישים היסטוריים ואישים בני הזמן – מחברים ומבוקרים – ביקורת ספרים, והודעות על ספרים חדשים.

גם הערכים המופיעים תחת כל נושא ונושא מסודרים לפי כותרים בסדר אלפביתי פנימי, כמקובל (מלבד הלועזית שהוכנסה בסוף הרשימות; וראה בהמשך הערות טכניות לגבי שיטת המיון האלקטרוני במחשב). באופן זה יכול ה'מפתח' לשמש מכשיר נוח לחיפוש, איתור ובדיקה קומולטיביות ועניינית של כל הנושאים האלה.

העיון בנושאים ובמחברים: ה'מפתח' מאפשר איפא לעיין באופן נוח ומקיף בנושאים המרכזיים שעמדו לפני עיניהם של עורכי כרם חמד. סידור כל הנושאים ומיונם ביחד מקל עתה על המעיין להבחין במהותו, כמותו ואולי גם איכותו של החומר שפורסם בכתב-העת על פי נושאים, עניינים, סופרים, ז'אנרים ועוד. רשימת הנושאים עשויה להעיד על היקף התעניינותם של חוקרי חכמת ישראל בלימודי היהדות השונים ועל זיקתם לקידום ההשכלה באמצעות המחקר החדש, וכן על מגמות העריכה של עורכי כרם חמד.

לראשונה אפשר עתה להבחין ולהכיר באופן ברור ונוח ובמקובץ בנושאי המחקר שעמדו בראש מעיניהם של חוקרי כרם חמד ובמגמות שאפיינו את דרכם בחקר לימודי היהדות, וכן ניתן לזהות – גם בהערות אישיות המלוות את המאמרים המלומדים, שכאמור נכתבו כמכתבים – את נטיותיהם ביחס למציאות היהודית הסובבת אותם: היחס לחסידות ולחסידים, ביקורת מנהגים קלוקלים ואמונות טפלות שקנו להם שביטה בין היהודים, תלונות על יחס אנשי סביבתם למאמרי מחקר על המקרא והתלמוד, וכדומה. ניתן עתה למנות את חיבוריו של כל אחד מחוקרי חכמת ישראל והסופרים שפרסמו בכרם חמד ולבחון את תרומתם לחקר היהדות ולספרות ההשכלה.

כמו כן ניתן להבחין בדגש ששמו העורכים על פרסום חומר בנושא מסוים מאת חוקר זה או אחר, ולדון בעניין שהיה לעורכים בו. למשל: ריבוי החומר בפרשנות המקרא וביאורי פסוקים, עיון בתלמוד ובהלכה, שאלות הלשון, נושאי הקהילה היהודית, וכדומה.

נביא לדוגמה מידע חשוב הניתן ל'שליפה' (אף כי לא ממוחשבת): ה'אינוונטר' המחקרי בכרם חמד כולל, בין השאר, כ-53 ערכים שונים בנושאי המקרא ופרשנותו, 29 ערכים בנושאי המשנה, התלמוד והמדרש, 29 ערכים בנושאי השכלה והתמשכלות, 18 ערכים בנושאי הלוח העברי, 12 – בנושאי ביקורת ספרים ו-6 הודעות על ספרים חדשים, 16 – ביקורת כללית, 10 – ביוגרפיות, 13 – לשון עברית, 12 – קבלה, 13 – חסידות וחסידים, 8 – הלכה, ו-7 ערכים על כבודי העתים (במספרי הערכים יש לעיתים כפילות).

ל'מפתח כרם חמד' מצורפת מונוגרפיה מקיפה הבוחנת את חלקו של כתב-העת בהשכלה העברית בשליש השני של המאה הי"ט ותרומתו המחקרית והמדעית ללימודי היהדות הכלליים. יימצא בה דיון מקיף בכתב-העת ובנושאים שנידונו בו, הרקע להוצאתו, בעיות עריכתו, הפורמט המיוחד של מאמרים כמכתבים, החוקרים והסופרים שהשתתפו בו, האידאולוגיה המשכילית שהובעה בו, וכן דיון בהתפתחות חכמת ישראל בעברית, והקשר לכתב-העת הקודמים בפריודיקה של ההשכלה העברית, ככבודי העתים, וכתב-העת שבאו בעקבות כרם חמד ואימצו את מתכונתו, כאוצר נחמד וכוכבי יצחק.

המונוגרפיה דנה ברקע להמשך הפריודיקה העברית בתקופת ההשכלה השנייה, בגליציה, ומנתחת את זיקת כרם חמד לכבודי העתים שקדם לו. הערכת כרם חמד, עורכיו וסופריו על רקע המצאי המחקרי, התרבותי והרוחני מוצעת מתוך התבוננות ב'מפתח'. ההערכה תקנה תובנה באשר לתרומתם של כרם חמד והמשתתפים בו לספרות ההשכלה, לחכמת ישראל ולמדעי היהדות, ותדון בראייה חדשה של הספרות העברית שנוצרה בשליש השני של המאה הי"ט בגליציה ובאיטליה בהשתקפותה בכרם חמד ובשינוי שחל בהשכלה העברית בכיוון מגמת המחקר וההגות. היא תורמת מבט חדש על התפתחותם המחקרית והמדעית של חוקרי חכמת ישראל כפי שבאה לידי ביטוי בכרם חמד.

ה'מפתח' מהווה אפוא כלי-עזר חשוב לחוקר ולקורא המשכיל שיש לו עניין בתרבות ישראל, בספרות,

הגות ומחקר בתחומי לימודי היהדות הכלליים: ספרות עברית, מקרא, פרשנות המקרא, תלמוד, שירת ימי הביניים, הגות יהודית, היסטוריה יהודית ותפיסתה, בהתפתחותם במאה הי"ט.

ה'מפתח' מאפשר גישה ישירה לרשימה מוערת וממוינת של כל מאמרי *כרם חמד* ומאיר על משמעותם וחשיבותם לאור התפתחותה של חכמת ישראל בגליציה ואיטליה וראשי המדברים בה: ש. י. ראפפורט, נחמן קרוכמל, שמואל דוד לוצאטו, ואחרים.

סיכום סטטיסטי של ה'מפתח': במאגר המקורי של 'מפתח כרם חמד' נמצאו 266 ערכים מקוריים (27,954 מילים, 1,334,784 ביטים [bytes]) בסדר הרצוף של 9 הכרכים, שנרשמו בהקלדה המקורית תחת שמות המחברים. על אלה נוספו עוד נושאי משנה שרשמנו אותם בתחתית כל ערך וערך לשם רפרור. תוכנת המחשב הֶעֱתִיקָה את ערכי הרפרור האלה והציבה אותם בראש הערכים לפי נושאים השונים, וכך יצרה ערכים זהים בכותרי הרפרור השונים.

לאחר ה'הרחבה' של 266 הערכים המקוריים נמצאו בסך הכול במאגר 1,828 ערכים לערך. בשלב האחרון של העריכה הדפיסה התוכנה 227 עמודי פוליו כפולי טורים של ה'מפתח', הכוללים 151,447 מילים, בסך כולל של 3,237,376 ביטים (bytes).

לצורך השוואה עם שני המפתחות הקודמים שהוצאנו: מצאנו כי מספר הערכים המורחב בעשרת הכרכים של *המאסף* היה 3,518, כולל המוסף הגרמני, ואילו מספר הערכים ב*כנור העתים* היה 3,532. משמע, שמספר הערכים היה דומה בשני כתבי-העת הקודמים, ואילו מספרם קטן ב*כרם חמד* לכדי 1,828 לערך.

גם במספר העמודים של שלושת כתבי-העת יש הבדלים: 2,072 עמ' ב*כרם חמד*, לעומת 2,976 עמ' ב*כנור העתים*, ו-3,064 עמ' של החומר העברי ב*המאסף*, ועוד 414 עמ' של המוספים בגרמנית שנכללו בו. דהיינו, סך הכול 3,478 עמ', שהם כ-1/7 יותר מאשר ב*כנור העתים*. עם זאת מצאנו כי ה'מפתח' של *כנור העתים* גדול בהיקפו מן ה'מפתח' של *המאסף*: 227 עמ' פוליו כפולי טורים לעומת כ-133 עמ' בגודל דומה, ואילו מספר העמודים ב'מפתח' ל*כרם חמד* הוא 227.

מספרים מחכימים אלה מראים כי התפוקה, מבחינת היקפה הכמותי, ולא האיכותי (שהוא נושא נפרד אך חשוב), של שני כתבי-העת הקודמים הייתה דומה, על אף ההפרש במספר הכרכים (10 ב*המאסף* לעומת 12 ב*כנור העתים*) ובמספר העמודים. ואילו לגבי *כרם חמד* מספר הערכים והפריטים הוא קטן בהרבה משני כתבי-העת הקודמים ואף מספר העמודים קטן יותר. תופעה זו תוסבר בעובדה שהמאמרים המדעיים ב*כרם חמד* היו בדרך כלל הרבה יותר ארוכים מאלה שנדפסו בשני כתבי-העת הקודמים.

לאור הנתונים הללו יש להדגיש כי ב'מפתח' הנוכחי הכנסנו נושאי רפרור רבים יותר בהשוואה לנושאי הרפרור בכתבי-העת הקודמים, מכיוון שבתוך מאמר אחד נכללו נושאים שונים. ואף ההערות הן ארוכות יותר משום שהן מתייחסות לחומר מחקרי ומדעי, ועל כן הובאו בדרך כלל רפרורים לדיונים מעודכנים בנושאים הנידונים.

בהשוואת שלושת כתבי-העת, יש להביא בחשבון את רצף הופעתם. ב*כרם חמד* נדפסו כרכים א–ז בשנים 1833–1843 ולאחר מכן חלה הפסקה בת 11 שנה, וכרכים ח ו-ט נדפסו בשנים 1854 ו-1856. ב*המאסף* היו הפסקות ארוכות בין כמה מן הכרכים, והדפסת 10 הכרכים השתרעה לאורך 27 שנים, בהפסקות של כ-13 שנה. ואילו ב*כנור העתים* הופיע 12 שנה ברציפות. הבדל מהותי נוסף הוא תדירות ההופעה: *המאסף* יצא לאור כירחון וכרבעון בעוד שב*כנור העתים* ו*כרם חמד* יצאו כשנתונים.

ה. הערות טכניות ל'מפתח כרם חמד'

ה'מפתח' הוא אינדקס ממוחשב ומוער של *כרם חמד*, השנתון שנדפס כאמור בווינה, בפראג ובברלין בשנים תקצ"ג–תרט"ז (1833–1856).

העיולים המובאים ב'מפתח' מהווים רישום כל החומר שנכלל בכתב-העת על פי עותק עבודה משוחזר ומעודכן שצולם מן העותקים שנשתמרו ברחבי העולם בספריות אוניברסיטאיות, ספריות מחקר וזולתן. בהקלדה המקורית של מאגר ה'מפתח' ל*כרם חמד* כללנו ערכים שנרשמו תחת שמות מחבריהם. הערכים האלה הופיעו ברישום הראשוני בסדר שוטף, כדרך הדפסתם ב*כרם חמד*. להקלדה המקורית של העיולים הוספנו בתחתית כל עיול ועיול נושאי רפרור, שהם נושאי משנה, אשר ישמשו לקטיגוריות נוספות

שבהן יחזור ויידפס העיול, או הערך.

העיולים המופיעים תחת כל נושא ונושא מסודרים לפי כותרים בסדר אלפביתי, כמקובל.

הסדר הפנימי של העיול בהדפסת ה'מפתח': בשורה הראשונה מופיע שם המחבר או הנושא (באות מודגשת); ; לאחריו, בשורה שנייה, בא הכותר, ללא מירכאות, שבדרך כלל הוא מכתב ומספרו (כגון: מכתב ג'), ולאחר מכן נדפס הכותר – אם ניתן כותר באותו מכתב-מאמר. אך בדרך כלל לא ניתנו כותרים מתחת לציון המכתב ומספרו (באל"ף בי"ת), ועל כן הבאנו את הכותר כלשונו כפי שהוא נדפס בתוכן העניינים, בסוגריים מרובעים, כמשקף באופן אותנטי את תפיסת העורכים (כגון: [העתקות יקרות מספרים שונים כ"י עם הערות מושכלות]), ובהערה ציינו: הכותר על פי תוכן העניינים. התעלמנו מהפניות המסוגנות אל הממוען ודברי השבח הנלווים כמקובל. לאחר הכותר בא סיווג העיול או הַסְבֵּר בסוגריים מרובעים, כגון: [מכתב], או [מאמר מכתב]. בניגוד לשני כתבי-העת הקודמים, לא היו מדורים *בכרם חמד*, ועל כן נעדר פה ציון המדורים.

שם המחבר חוזר ונדפס אחר כך לאחר קו נטוי / (והוא מידע הנדרש באותם עיולים שנוצרו על פי נושאי הרפרור, שבהם הושמט שם המחבר בשורה הראשונה והוכנס במקומו הנושא). בהמשך בא מספר הכרך ומספרי העמודים *בכרם חמד*, ולאחר מכן באות ההערות.

בהערות הובאו נושאים עיקריים הנידונים במאמר, ציונים ביבליוגרפיים על מאמרים שנכתבו באותו נושא ופרטים על הספרים שעמדו לביקורת (ועוד על ההערות בהמשך).
לדוגמה, העיול הבא (בעמ' 316):

קראחמאל, נחמן

מכתב ה' – קדמוניות קדש והבנתן, הערות ארבע [מאמר מכתב] / נחמן קראחמאל. *כרם חמד*, ה': 51–98. תר"א

הערה: דיון מפורט בארבעה נושאים: א. זמנן של נבואות הנחמה בחלקו השני של ישעיהו; ב. הַסְבֵּר "עזרא כתב ספרו ויחס דברי הימים עד לו" בברייתא (בבא בתרא י"ד ב'); ג. הַסְבֵּר "אנשי כנסת הגדולה כתבו יחזקאל, שנים עשר, דניאל ומגלת אסתר" באותה ברייתא; ד. זמן חיבורו של ספר קהלת, מחברו וקבלתו בין הכתובים – מתוך "ספרו הגדול [של רנ"ק] אשר עורנו בכתובים" (בהערה), שהמו"ל קיבל רשות המחבר להעתיק מתוכו פרק ולפרסמו *בכרם חמד*. מידע על פטירתו של רנ"ק ב"עש"ק ר"ח מנחם אב [...] ת"ר" בהערה בסוף המאמר (עמ' 98). נדפס *במורה נבוכי הזמן* לנחמן הכהן קראחמאל, שער י"א, "חקר אבות" (ורשה, תרנ"ד), עמ' 99–136; מהד' ראבידוביץ: *כתבי רבי נחמן קרוכמאל* (ברלין, תרפ"ד; מהד' שנייה: וולתאם, מאסס., תשכ"א), עמ' קי"ד–קמ"ט. ראה השגתו של שד"ל על דברי רנ"ק בדבר חציו השני של ספר ישעיהו, *כרם חמד*, ז', מכתב י', עמ' 214–242

1. ההדפסה הסופית – טורים ועמודים: בעותק הסופי הובאו כל העיולים בשני טורים (ראה דוגמת העיצוב של העיול הבודד בדוגמה שהובאה בשורות הקודמות). בראש כל טור נדפסת שורת נושא באות מודגשת (שחורה), ובמקום של המשך הנושא מטורים קודמים יבוא הציון <המשך> ליד הנושא הנוכחי באות מודגשת.

שלמות העיולים: בכל טור הובאו עיולים שלמים בלא העברת שורות של גוף העיול מטור אחד למשנהו. משום כך נותרו לעתים רווחים בסוף הטורים.

2. המיון האלפביתי נעשה באמצעות המחשב ולפי סדר הסימנים והא"ב בתוכנות מחשב (לפי סדר זה, בין ב-ascii או unicode: סימוני פיסוק ומספרים וסוגריים באים לפני האותיות). ועל כן, שמות שיש בהם סימני פיסוק, כגון מירכאות, לציון ראשי תיבות, ימיונו בהתאם. אך בדרך כלל סטינו ממיון זה. לדוגמה:

'בן-יעקב, יצחק אייזיק' ממוקם אחרי 'בן ג'אנח', בסדר א"ב שוטף אע"פ שהמתג (-) הוא סימן שבא לפני האותיות במיון של המחשב. וכך, 'ז"ק, חיים' הוזו בין 'הזוהר' ו'זקש' (עמ' 178); 'אגרת ג' – ספור' בא לפני 'אגרת ג' [על... (עמ' 223) אע"פ שהסוגר נמצא לפני האותיות במיון של המחשב.

3. בגלל המיון האלפביתי, מופיעה אגרת שניה בסדרה אחרי אגרת שלישית ואגרת שלישית מופיעה לאחר אגרת רביעית: [מכתב ט"ו] אגרת ראשונה; [מכתב ט"ו] אגרת רביעית; [מכתב ט"ו] אגרת שלישית; [מכתב ט"ו] אגרת שניה (עמ' 236–237).

ברוב הפעמים התעלמתי מן המיון של המחשב והעדפתי את המיון האלפביתי ההגיוני בלא להתחשב בפיסוק, כגון, 'מקרא, פרשנות' בא לפי סדר האלפבית אחרי 'מקרא. משלי' אף על פי שהפסיק קודם לנקודה בסדר הסימנים של המחשב; 'ד – י' הובא לאחר 'דוקעס' אף על פי שהמקף קודם לאות ו"ו ('ד – בא לפני 'דו'...). וכן, 'יה"ש' יבוא לפני 'יה"הש'; 'שד"ל' יבוא לפני 'ש"ד"ל' וכדומה, אף על פי שהגרשיים ('ש"ד') באים לפני האות דל"ת ('שד').

הכותרים בלועזית הובאו בסוף הרישום של העיולים וכן שמות המחברים בלועזית אף הם הובאו בסוף ה'מפתח', וכן שמות מחברים שצוינו בכוכבית (*) הובאו אף הם בסוף לאחר האות תי"ו.

[סוגריים מרובעים]: לצורך המיון לא התחשבנו בהם, וכן לא בה"א הידיעה במלה הראשונה של הכותר הראשיים כנושאים. וכך 'החברה היהודית' נדפס באות ח"ת. אך תחילת כותרים אחרים והמשך המילים בכותרים שיש בהן ה"א הידיעה אכן ימוינו כה"א. שמות משפחה המתחילים בה"א ימוינו בה"א: 'הכהן' (עמ' 169); אך שם כתב-עת המתחיל בה"א הידיעה, כגון 'החלוץ' באות ח"ת, 'היונה' באות יו"ד, או 'הזוהר', באות זי"ן, כמקובל.

4. הכתיב, איות השמות ושורת הרימוז 'ראה' ו'ראה גם': הכתיב שהנהגתי בהערות והרישומים של י הוא הכתיב התקין; וכך הכותר 'אגרת א' הובא כנתינתו, ואילו בהערות האיות הוא 'איגרת'. שמות המחברים והכותרים בעיולים ולעיתים גם בהערות הובאו כנתינתם באיות שהיה מקובל אז כדי לאפשר לחוקר לבדוק את השמות במקורם (ראה גם בהמשך). וכדי לקשר בין איות שמות שונה של אותו המחבר, השתמשתי באזכור 'ראה':

האזכור 'דאה' מפנה את הקורא מאיות מודרני לאיות המקורי דאז כפי שנדפס במאמרים השונים, לכינויי המחבר, או לראשי תיבות של שמו, כגון: גולדנברג, דב בער דאה: גאלדענבערג, דב בער. גולדנברג, שמואל יהודה ליב דאה: גאלדענבערג, שמואל יהודה; גאלדענבערג, שמואל יהודה ליב; גאלדענבערג, שמואל ליב; המוציא לאור; הר-זהב [גאלדענבערג], שמואל יהודה. פדר, טוביהו דאה: פעדיר, טוביהו; פעדער, טוביהו. וכן: ארט, יצחק ראה: ערטער, יצחק. רנ"ק דאה: קראחמאל, נחמן הכהן; קראחמעל, נחמן הכהן; קרוכמאל, נחמן; פלאי; ש"ש. רמח"ל דאה: לוצאטו, משה חיים.

האזכור 'דאה גם' מפנה לאיות שונה של שם הסופר או פסבדונים ור"ת של שמו, כגון: קראחמעל, נחמן הכהן דאה גם: קראחמאל, נחמן הכהן; קרוכמאל, נחמן; פלאי; ש"ש (עמ' 317). וכן: פינליש, צבי מנחם דאה גם: פינעליש, מנחם צבי; פינעלס, מנחם מענדיל; פינליש, צבי מנחם (גרסות באיות דומה של שמו); של"ש (עמ' 303). משום כך יש לעתים שינוי באיות שמות המחברים המובאים כנתינתם. באזכורים נהגתי לפי הדוגמה הבאה: אחרי 'בלאך', שמשון הלוי' הובא רימוז ל'בלוך, שמשון', אבל אחרי 'בלוך' לא ניתן רימוז חוזר ל'בלאך' (עמ' 147).

האזכור 'דאה גם' מפנה גם לנושאים קרובים, כגון, 'רבני איטליה דאה גם: יהודי איטליה; רבני פאדובה' (עמ' 332); 'תולדות ישראל דאה גם: כרונולוגיה' (עמ' 343).

לעיתים לא ניתן רפרור, לדוגמה: 'בלומענפעלד, בעריש [מכותב] לא נתתי רפרור מהאיות המודרני 'בלומנפלד', כי הוא היה ממילא בא לפני 'בלומענפעלד'; 'דוקעס, יהודה [מלבה"ד] לא נתתי רפרור מ'דוקס' מאותה סיבה. וכן, 'סלאנימסקי, חיים זעליג' – לא נתתי רפרור מ'סלונמקי'; 'סטרעליסקער, מרדכי' ללא רפרור מ'סטרליסקר'.

ב'אופינהיים, שמעון' הבאתי רימוז ל'אפענהיים, שמעון' ולכן לא רשמתי את האיות המודרני 'אופנהיים' כי הוא דומה ל'אופינהיים'. אבל: 'חארין, אהרן' הוספתי רפרור ל'חורין, אהרן' מכיוון שהוא בא לאחר עיול אחד ביניהם.

5. שמות מחברים: שמות מחברים מופיעים כנתינתם במקור. שם המחבר כנושא (בשורה הראשונה) ניתן כשם משפחה תחילה ואחר כך שם פרטי, לשם מיון אלפביתי. ואילו שם המחבר לאחר הכותר הובא

בסדר הפוך: שם ראשון תחילה ואחריו שם משפחה. במקרה של שני מחברים: הסדר הוא כנ"ל; כאשר אין שם משפחה, מופיע השם כנתינתו, לדוגמה: 'אברהם בן משה בן מיימון [מחבר משוער]'; במקרה של שני שמות בנושא, נשאר הסדר על פי השם הראשון, כגון: 'שד"ל, ליאופולד צונץ ויש"ר'. שמות המחברים הובאו ללא כינויים. וכך, 'אייבשיץ, יהונתן'; 'גרשום מאור הגולה'; 'יוחנן בן זכאי'. אך ברפרור מר"ת של שמות חכמים לשמותיהם כפי שניתנו, השתמשנו בר"ת המקובלים תוך אזכור כינויים: 'רמח"ל, ראה לוצאטו, משה חיים', או אף עיול מלא – 'רמב"ם', 'רש"י', וכדומה.

במקום שאין שם מחבר הנהגתי את הכינוי 'אנונימי' (עמ' 136); ואילו הכינוי 'המערכת' יושם לכל ההודעות המערכתיות, השערים, התוכן, תיקוני הטעויות, וכדומה (עמ' 278–280).

שמות המחברים בהערות יובאו לעיתים באיות המקורי ולעיתים באיות המודרני, בהתאם להקשר. וכך, הוזכר 'סלאנימסקי' וגם 'סלונימסקי' (עמ' 145, 181).

באזכור ראשון של סופרים במונוגרפיה הובא שם במלואו, ולאחר מכן ר"ת של שם, אם מקובל לכנותם בר"ת, ובסוגריים שנותיהם, כגון: 'שלמה יהודה ראפפורט (שי"ר) (1867–1790)'. בהמשך הדיון הובאו ר"ת של שם.

הסברים על מחברים נושאים: שם מחבר בלא הסבר בסוגריים מרובעים – שמו מופיע כמחבר במאמר או בתוכן העניינים. שם מחבר המזוהה בסוגריים מרובעים כמחבר, לדוגמה: 'אבן עזרא, אברהם [מחבר]' (עמ' 127), זוהה על ידי על פי מקורות שונים ושמו אינו מופיע בגוף המאמר. וכן: 'קרוכמאל, נחמן [מחבר משוער]' – במקום שהודאות אינה ברורה (עמ' 317).

ההסבר 'עליון' ליד שם אדם מציין דבר כללי על אודותיו, ועל כתב-עת: 'החלוץ [על כתב-העת]' (עמ' 187).

6. **תיקון כותרים המוזכרים במאמרים:** במאמרי ביקורת ניתנו שמות הספרים המבוקרים כנתינתם בכרם חמד, ובמקום שנפלו שיבושים בכותר תיקנו אותם בסוגריים מרובעים. לדוגמה:

מכתב ל"ד [ב] – בקורת [:] קצור תלמוד ירושלמי ותלמוד בבלי בלשון הקדש ובלשון אשכנזי, חלק ראשון כולל ימי חיי ומעשה התנא הגדול רבי שמעון בן יוחאי ז"ל [זכרונו לברכה], וההבדל ויתרון הגדול אשר יש בין תלמוד בבלי לתלמוד ירושלמי, נאסף וחקר מאת [מאת] אפרים משה בר אלכסנדר פינער [פיננער] - בערלין 1832 [ביקורת]. בהערה הוספנו: התיקונים בכותר בסוגריים מרובעים על פי שער הספר במקור (עמ' 146).

7. **במקום שאין כותר למאמר,** הוספנו כותר בסוגריים מרובעים, כאמור, על פי תוכן העניינים, שבו הביא העורך את תמצית המאמר ככותר.

8. **הגדרות העיול הובאו לאחר הכותר** בסוגריים מרובעים, כגון: 'מאמר כמכתב', 'ביאורגריה כמכתב'. מינוח ההגדרות הוא מודרני, אף כי נעשה שימוש במונחי הזמן, כגון 'בשורת ספרים חדשים' להודעות על ספרים חדשים (עמ' 150). הציון 'מכתב' ניתן למכתבים שהם בדרך כלל קצרים ויש בהם תשובה עניינית, ואפילו אזכור של כמה נושאים, אך אין בהם מאמרים, ואילו 'מאמר כמכתב' או 'מאמר' מעיד על אופיו המאמרי-מחקרי הממוקד של המכתב. במסגרת 'פולמוסים' הובאו ויכוחים פומביים ערים וחרפים; ויכוחים והערות בנושאי דקדוק, או דרשות, לדוגמה, אינם נכללים במסגרת פולמוסים, בניגוד לפולמוס בין עמדתו ואייבשיץ או פולמוס דברי שלום ואמת לוויזל. במסגרת 'ביקורת ספרים' הובאו מאמרי ביקורת ארוכים אך הערות קצרות על ספרים לא הוגדרו כביקורת ספרים.

9. **מאמרים באותו נושא:** רימוזים על מאמרים נוספים באותו נושא שנתפרסמו בכרם חמד בכרכים אחרים מופיעים בהערות.

10. **ליד שם ספר בנושא לא ציינתי** בסוגריים מרובעים 'ספר' משום שהכותר ניתן באות נוטה, לציון כותר של ספר.

11. **בהערות הובאו ציונים** ביבליוגרפיים קצרים, שמות סופרים בלועזית ותאריכיהם, זיהוי ראשי תיבות של מחברים. ההערות חוזרות לעתים. ספרים שהוזכרו במאמרי הביקורת נבדקו על ידי וצוינו פרטיהם הביבליוגרפיים (ואלה שעברו תחת ידי יצוינו גם ביבליוגרפיה בנספחים; ספרים שלא עלה בידי להשיגם, יובאו פרטיהם, אך הם לא נכנסו לביבליוגרפיה). וכן ניתנו שמות סופרים בלועזית שחיבוריהם תורגמו לעברית ותאריכיהם, וזיהוי מחברים ששםם לא נדפס ליד הפריט.

כן הובאו תאריך המכתב, אם הוא נמסר במכתב, המקום (לעיתים בציטוט, כפי שנרשם על ידי הכותב), ושם המכתב אליו נשלח המכתב (לפי הרישום, אם אכן צוין השם, אף כי בסופו של דבר הגיעו המכתבים אל המו"ל-העורך, ולעיתים אכן שמו מופיע כמכותב וממוען) – בדרך כלל בציטטה כדי לתעד ולשקף את סגנונו של כותב המכתב (כגון: 'ב'פאדובה בשמיני [חשוון] בשמנה עשר לחדש, שנת תקצ"ח" ונשלח ליי"ש"ר'; עמ' 207). גם שמות הערים שהובאו במכתבים נמסרו באיות המקורי, כגון: 'לבוב' (עמ' 153), אך לבוב נקראת גם למברג וצוינה כך בהקשר עם מקום הוצאתו לאור של ספר (עמ' 173), וכן גם בכיבולוגרפיה בנספחים ניתנו שמות הערים בדרך כלל כנתינתן (מלבד 'וינה' במקום 'ויין').

ההערות ב'מפתח' זה הן מפורטות יותר מאשר בשני המפתחות הקודמים מכיוון שכתב-העת מוקדש לחומר מחקרי-מדעי. במונוגרפיה ובהערות הנלוות לה ניתנו הערות והסברים מפורטים יותר מאשר ב'מפתח'. הדפסות חוזרות של מכתבי החוקרים שנחזרו ונדפסו כעבור זמן באוספים אחרים צוינו אף הם, כגון *אגרות שד"ל*, *אגרות שי"ר*, וכן מאמרים שנדפסו בהמשך כספרים, כגון הביוגרפיה של רמח"ל, *תולדות ר' משה לוצאטו* (עמ' 135). דיונים במחקר המודרני בנושאים שנידונו בכרם חמד צוינו בהערות, כגון מאמרים על אבן עזרא, פולמוסי שד"ל, ופרשנות המקרא.

12. **תאריכים:** המרת תאריכים עבריים לתאריכים לועזיים נעשתה לעיתים באופן מלאכותי, דהיינו, תר"א צוינה כ-1841 אף כי שנה זו יכולה להיות 1840/41. במקום שאפשר היה לבדוק, הובא התאריך המדויק, וכך כסליו תקצ"ח הוא 1837 ולא 1838 (עמ' 78 במונוגרפיה, לאחר בדיקת הלוח); וכן: לוחות המולדות וליקויי החמה מחודש אב תקצ"ג – טבת תרי"ג (יולי 1833–דצמבר 1852) (עמ' 83 במונוגרפיה). כרך ט נדפס בתרט"ז אך התאריך הלועזי הנדפס בו הוא 1856.



עם סיום, שלמי תודה שלוחים לפרופ' שמואל ורסס, זקן חכמי ההשכלה בדורנו, מן האוניברסיטה העברית, שספרי מוקדש לו, פרופ' יהודה פרידלנדר, מאוניברסיטת בר-אילן, פרופ' אלחנן אדלר, מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שעיינו ב'מפתח' ובמונוגרפיה בשלבי ההכנה השונים, והעירו את הערותיהם המאירות ולמנהל ההוצאה, חי צבר, והצוות על עזרתם. אני אסיר תודה לספרנים בספריות המחקר ברחבי העולם, מן הספרייה הלאומית בירושלים, ספריות אוניברסיטאות תל-אביב וחיפה, ועד ספריית הרוזנטליאנה באמשטרדם וספריות המחקר בווינה, וכן לפרופ' שמואל ורגון מאוניברסיטת בר אילן שמסר לי את מאמריו הרבים על שד"ל, ולפרופ' משה אידל מן האוניברסיטה העברית שמסר לי את מאמרו על ילינק, ורבים אחרים, אשר סייעו בידי בחומר שנדרש לי למחקרי.

רב תודות לעמיתי ד"ר קורט קורטינג (Kurt Koerting) באורלנדו, פלורידה, שקרא חלקים מן הספר, ולקלדנים יעקב אנגל, ליאת שניידר וענת טגרט, שעבדו במסירות ובנאמנות בהקלדת הטקסטים ההשכלתיים במחשב, ולמתכנת פאנקז' מאהאז'ן (Pankaj Mahajan).

The author acknowledges support for the publication of this book from the Dr. Edward Kiev Foundation and The Lucius N. Littauer Foundation in the U.S.A. Many thanks to the Dean of the College of Arts and Humanities at the University of Central Florida, and librarians in research libraries throughout the world, especially the Interlibrary Loan librarians at the University of Central Florida, who assisted me in obtaining research material for the book.

Moshe Pelli

University of Central Florida
Orlando, Fl.
April 2009

משה פלאי

אוניברסיטת מרכז פלורידה
אורלנדו, פלורידה
ניסן תשס"ט